

Jaume I i el govern de Mallorca i Eivissa (1230-1276)

Pau CATEURA BENNÀSSER
Universitat de les Illes Balears

1. LA BASE JURÍDICA: LA CARTA DE FRANQUESES

A principis de l'any 1230, acabada de conquerir la ciutat, Jaume I ja es titula «rex Maioricarium». Tal com era tradició, en lloc d'annexionar les illes a Catalunya, el monarca decideix crear un nou regne amb la seva pròpia estructura administrativa i ordenació jurídica.

En qualitat de rei de Mallorca, Jaume I atorga als pobladors de l'illa la carta de franqueses (1 de març de 1230). Aquesta carta s'inscriu en una llarga tradició d'actes jurídics similars, però conté disposicions noves d'interès. Deu dels trenta-set articles de la carta de franqueses denoten (Santamaría, 1987, p. 207-227) la influència de la carta de Tortosa (1149); ara bé, la resta és de nova factura. Malgrat el predomini dels temes judicials, la carta conté importants disposicions, que es poden sintetitzar en els punts següents:

— Aspectes polítics: el rei consigna el compromís de no donar ni permutar el regne de Mallorca mantenint-lo sempre unit a la Corona. Però l'esperit que dóna ales a aquesta disposició resultarà aviat conculcat pel mateix rei quan el 1232, per necessitats de política interna, en confia l'administració, com a senyor de Mallorca, a Pere de Portugal. Més tard, el 1256, el rei farà el mateix amb el seu fill, l'infant Jaume, hereu del regne.

— Propietat i possessió: en aquest aspecte, la carta concreta i qualifica els béns públics i privats, i els supòsits de transmissió de béns. Els boscos, les pastures i les aigües terrestres i marítimes són qualificats de béns públics; per consegüent, la recollecció de llenya per a qualsevol ús, la caça i la pesca són lliures. Però el rei es reserva les aigües estancades (albuferes i salines). Aquesta retenció és significativa, ja que, a la carta de Tortosa, el comte de Barcelona només va conservar per a ell una novena part d'aquests béns. En qualsevol cas, s'ha de tenir en compte que la disposició reial respecte dels boscos i de les pastures era de gran transcendència, ja que afectava prop de dues terceres parts de l'illa, segons es desprèn del Llibre del Repartiment.

Té més importància el tractament que es dóna als béns de titularitat privada. El monarca estableix en aquest respecte que els pobladors gaudiran d'allò que posseeixin i ho podran transmetre amb llibertat, en les condicions pactades als documents. Aquesta normativa s'estén també als condemnats a mort —poden testar i designar hereus—, i als privats de descendència: se suprimeix, així, el dret d'ei-xorquia.

Com a única limitació jurídica a la propietat de béns, s'estableix la prohibició d'alienar-los a favor de cavallers i de l'Església (la coneguda clàusula «exceptis militibus et sanctis»).

Però la carta de franqueses de Mallorca no es limita a assegurar la llibertat de transmissió de béns, sinó que també suprimeix la pesada malla de drets i gabelles arbitràries que gravaven, en àmplies zones de Catalunya, les economies camperoles (host i cavalcada, carnatge, pesatge, herbatge, quarantè, força, toltà i quèstia). La prohibició de vendre béns a cavallers i a l'Església respon al desig de frenar-ne l'expansió a costa del patrimoni reial, amb les conseqüències tributàries que en deriven. Evidentment, l'estatut fiscal dels pobladors de Mallorca, tant particulars com institucions religioses i militars, era un tema a reglamentar, però l'Església, sobretot, gaudia tradicionalment d'un tractament fiscal privilegiat.

— Administració de justícia: el paper del rei com a garant de la justícia queda àmpliament reflectit a la carta de franqueses, sota enunciats renovadors. En efecte, el detall amb el qual es regulen diferents aspectes de l'administració de justícia ens demostra l'interès per eradicar-ne els llasts arbitraris i odiosos, fent emergir un tipus de justícia més objectiva i en algun aspecte fins i tot més humana.

Els diferents articles referits a temes de justícia es poden agrupar en cinc epígrafs generals: els òrgans encarregats de la seva administració, el sistema de garanties personals, la requalificació de delictes, la reglamentació del sistema processal i la supressió de les proves bàrbares. Els òrgans judicials són bàsicament el batlle i el veguer —en qualitat de jutges— i els prohoms —amb la missió primordial, tot i que no exclusiva, d'assessorament. En el sistema processal, s'estableixen dues normes preambulars d'un gran relleu: l'administració de justícia és pública i gratuïta. Les sessions s'han de celebrar en audiència pública i en llocs públics, i els agents reials no poden cobrar cap taxa per la seva comesa. A la carta, hi ha una preocupació evident per aconseguir una justícia eficaç: d'aquí ve el caràcter normatiu de la conciliació prèvia i de la regulació de les citacions judicials.

— Comerç a l'engròs i a la menuda: la carta de franqueses posa un èmfasi especial en els temes de caràcter comercial i en l'endeutament. En el comerç a l'engròs, es protegeixen els interessos dels mercaders —el dret de naufragi és convertit en delictes— i els del tràfic general del regne amb la Corona d'Aragó i se suprimeixen taxes de circulació com la lleuda, el peatge, el portatge, el mesuratge i el ribatge.

Les disposicions referides al comerç a la menuda tendeixen directament a la repressió del frau i a la unificació de les mesures ponderals; d'aquí ve que resultin perseguibles d'ofici l'ús de mesures falses, la cisa en el pes del pa, la utilització de pesos senyorials i l'especulació —ningú no pot apujar el preu de mercaderies exposades a la venda, ni retirar-les una vegada exposades.

Resultava evident que les circumstàncies inherents al procés repoblador determinaven una expansió del sistema creditici. Adreçats a ordenar possibles responsabilitats penals, la carta prescriu que el fiador respongui només en cas d'insolvència o absència del deutor o del principal obligat; reglamenta, també, que el creditor, transcorregut el termini de deu dies del venciment del deute, pugui disposar de la penyora durant tres dies a l'efecte de vendre-la o subhastar-la, però si el creditor aconseguix aplegar una quantitat superior a l'import del deute, ha de lliurar la diferència al deutor.

— Altres aspectes: a la carta de franqueses, cal destacar altres aspectes com ara la reglamentació dels càrrecs públics i la creació d'un fons d'ajuda a la ciutat. En sintonia amb les tendències promogudes arran de la lluita de les investitures, Jaume I exclou els clergues del càrrec de notari i d'escrivà, perquè en cas de delinquir no puguin acollir-se al fur eclesiàstic.

La conservació del circuit emmurallat de la ciutat, malmès després de les operacions de setge, és un altre dels temes que atén la carta, tot i que d'una manera insuficient. El rei assigna al seu manteniment una part de les multes imposades als defraudadors de mesures i de pa. No obstant això, el 1237, es va haver d'acudir a la derrama d'un impost per tal de cobrir aquest manteniment i altres conceptes de despesa.

2. LA BASE ECONÒMICA: LA PROPIETAT I LA JURISDICCIO

No hi ha constatació documental dels acords presos per la comissió de repartiment de béns, però la seva concreció pràctica apareix al Llibre del Repartiment. En efecte, els mòduls aplicats afectaven la divisió territorial i jurisdiccional, el servei armat contret pels porcioners i les unitats de distribució de terres.

D'acord amb les conclusions formulades el desembre de 1228 —repartiment de béns d'acord amb el volum d'allò que aporta cada magnat—, el procés de la conquesta de Mallorca havia mostrat diversos nivells de partició. Un primer bloc era format pel rei i per quatre magnats —el comte de Rosselló, el comte d'Empúries, el vescomte de Bearn i el bisbe de Barcelona. A una distància considerable, seguia el segon bloc, encapçalat pel Temple, el bisbe de Girona, l'orde de l'Hospital i Ramon Berenguer d'Àger, entre d'altres. Seguia després un ampli segment de personatges civils i religiosos, la participació dels quals en l'empresa va ser modesta. Endemés, s'hi havien d'afegir les comunitats urbanes, tant catalanes com del sud de França.

Potser per això, la comissió de repartiment va decidir prescindir de la divisió zonal de l'illa, organitzada pels musulmans en dotze *yuz*, i fer-ne una nova distribució en vuit lots territorials. A cada lot o porció, encapçalat per un magnat, van ser enquadrats també els petits i mitjans porcioners abans esmentats. D'aquesta manera, veiem que, en la porció reial, formada per quatre dels vuit lots territorials en els quals es va dividir l'illa, van ser inclosos el Temple, Guillem de Montcada, Ramon Alemany, Guillem de Claramunt, el paborde de Tarragona i el conjunt de comunitats urbanes. El procés d'elaboració del Llibre del Repartiment va ser complex i no sempre es va atènyer als pactes firmats de repartir la riquesa segons els efectius aportats a la conquesta de Mallorca. A banda del patrimoni immobiliari a la ciutat, aquest llibre inventaria 816 explotacions agràries —entre alqueries i rafals—, amb una extensió global de 57.000 hectàrees, cosa que fa una mitjana de setanta hectàrees per explotació. La part més important va ser distribuïda pel rei entre particulars, i la resta, entre subporcioners i comunitats urbanes.

La porció de Nunó Sanç va incloure l'orde de Sant Jordi i el de Calatrava. En la del bisbe de Barcelona, s'hi va inserir Ramon Berenguer d'Àger. En la del comte d'Empúries, s'hi integraren el bisbe de Girona i l'abat de Sant Feliu i, finalment, en la porció del vescomte de Bearn, van quedar assentats Bernat de Santa Eugènia, l'orde del Sant Sepulcre i el sagristà de Barcelona.

La ciutat va ser distribuïda amb criteris semblants, és a dir, en quatre sectors. La porció reial contenia 2.114 cases; la porció de Nunó Sanç, 338 cases; la del bisbe de Barcelona, 387; la del vescomte de Bearn, 339, i la del comte d'Empúries, 314. El rei es va reservar, a més, els immobles que havien estat ocupats pels antics governadors musulmans, així com la propietat dels carrers i de les places, cosa que li permetia de controlar el desenvolupament de la ciutat.

A banda del precedent repartiment de béns, es féu un repartiment de cavalleries entre el rei i els nobles (segons la proporció de cent trenta cavalleries per cada cavall armat). El nombre total de cavalleries va ser computat en 13.164 que, dividit per cent trenta, ens proporciona el nombre de cent un cavalls armats per a defensar l'illa. Cal relacionar el concepte de cavalleria amb el de rendibilitat generada pels delmes, controlats en els primers anys de la postconquesta en exclusiva pel rei i els nobles.

3. EL GOVERN DE MALLORCA I EIVISSA DURANT EL REGNAT DE JAUME I

Les incidències del regnat de Jaume I i les seves disposicions successòries van determinar una gran fluïdesa en el desenvolupament polític de Mallorca. Per necessitats de política interna, el rei va confiar

el govern de les illes a l'infant Pere de Portugal i, per consolidar les seves disposicions successòries, va lliurar després el govern al seu fill l'infant Jaume (Cateura, 1997a, p. 24-38). Per tot això, el regnat de Jaume I pot ser estructurat cronològicament de la manera següent:

- (1230-1231): govern directe de Jaume I.
- (1231-1244): govern de l'infant Pere de Portugal.
- (1244-1254): govern directe de Jaume I.
- (1254-1256): govern de l'infant Pere de Portugal.
- (1256-1276): govern de l'infant Jaume.

Segons aquest esquema, el monarca es reservava l'alta direcció dels assumptes de les illes, com l'ordenament legal, judicial i econòmic, i els infants tenien principalment una missió gestora, malgrat que, entre 1232 i 1244, l'infant Pere exercí un govern autònom, amb freqüents frecs amb el rei.

3.1. *L'administració de l'infant Pere de Portugal (1231-1244)*

A finals de setembre de 1231, Jaume I lliurava el regne de Mallorca a l'infant Pere de Portugal a canvi del comtat d'Urgell, contravenint allò establert a la carta de franqueses publicada l'any anterior (Cateura, 1997b, p. 34-40).

L'infant no va mostrar una pressa excessiva per desplaçar-se a l'illa. En una data indeterminada va enviar a Mallorca, en qualitat de batlle, Jaume de Safareig, que possiblement va negociar els aspectes concrets de la porció que s'havia d'assignar a l'infant. L'abril de 1232, abans que es publicués al Llibre del Repartiment, trobem l'esmentat batlle establint ja alguns béns. Només un incident —notícies sobre un atac organitzat des de Tunis— va obligar l'infant Pere a desplaçar-se a Mallorca amb el rei. El mes de maig de 1232, van salpar rumb a l'illa. El rei va romandre-hi fins a finals d'agost, una vegada aclarida la presumpta invasió, deixant l'infant a Mallorca.

Entre 1232 i 1244, l'activitat desenvolupada per l'infant a les Balears és mal coneguda. L'infant va formar a Mallorca un equip de govern i cort, en part beneficiari de béns de la porció reial, de dimensions modestes. Als primers anys, l'infant va portar a terme personalment l'assentament de pobladors en la seva porció.

L'infant Pere de Portugal va estructurar un equip de govern integrat pel batlle de Mallorca, càrrec ocupat per Jaume de Safareig fins a l'any 1244, i pels batlles rurals: el 1241 consten les batllies de Pollença, ocupada per P. Domènec, i d'Inca, ocupada per Pere Ferrandis. És possible que les batllies de Petra i Artà estiguessin ja organitzades, malgrat que no en coneixem els titulars. La vegueria de Mallorca estava ocupada pel cavaller Pere Nunis i els castells d'Alaró i de Pollença, pel també cavaller Àries Ibàñez.

Diversos conflictes enfrontaren l'infant amb els grans magnats en temes relacionats amb el repartiment i la vegueria. El bisbe de Barcelona, que havia estat membre de la comissió de repartiment, protestava perquè, segons el seu parer, la porció territorial que li correspongué no era proporcional als efectius militars que va aportar a la conquesta. Es va acordar nomenar mitjancers i al final s'arribà a un acord.

El càrrec de veguer era un tema no tancat pels convenis signats abans de la conquesta. Jaume I tractà de prendre la iniciativa sobre el tema, reglamentant a la carta de franqueses certs aspectes de la seva jurisdicció, així com d'altres garanties processals. Però els grans nobles, com Nunó Sanç, forçaren una negociació específica sobre el tema del veguer. El seu punt de vista era que el veguer, el que figurava a la carta de franqueses, era una institució específica de la Corona, sense jurisdicció sobre els

altres districtes senyoriales. Les discussions es perllongaren sense arribar a un acord concret. El juliol de 1231, Jaume I signà un concanvi amb Pere de Portugal pel qual li lliurà Mallorca i Menorca en qualitat de vassallatge. Era evident que l'infant Pere no quedava subrogat en l'exercici dels drets de la Corona a les illes esmentades, sinó en un exercici acotat. Aquest fet el posava a un nivell similar al dels altres nobles i porcioners, quasi com un igual de Nunó Sanç, el comte d'Empúries, el vescomte de Bearn i el bisbe de Barcelona, els quals posseïen patrimonis personals superiors al de Pere de Portugal. Per aquesta raó, els esmentats nobles, especialment Nunó Sanç en nom dels altres, forçaren una negociació que es va cloure el juliol de 1241. El document ofereix un gran interès: no consigna el lloc d'expedició, ni va ser redactat per l'escrivania de l'infant, sinó per la del comte de Rosselló; d'altra banda, no es tracta d'una concessió de l'infant Pere de Portugal, sinó d'un contracte o conveni bilateral signat entre ell, com a «dominus Maioricarum», i Nunó Sanç, com a «dominus Rossilionis». Els altres grans porcioners compareixen solament com a signants del document. No hi figura cap representant legal del rei, ni tampoc el bisbe de Mallorca. Sota aquestes característiques, se signà un document atípic pel qual es reservava a Pere de Portugal el nomenament del veguer, però els nobles esmentats assolien cotes més elevades de protagonisme judicial en els casos sorgits a les seves porcions respectives, que impliquessin penes pecuniàries. En conseqüència, el veguer administrava justícia en els casos esmentats, però d'acord amb l'«hordo iuris de hominibus vestris», és a dir, el que es reservava al funcionari designat per l'infant i als senyorijs jurisdiccionals. Pel que fa als delictes comesos per estranys dins les porcions nobiliàries, serien de competència del veguer, però els emoluments obtinguts serien repartits d'acord amb el sistema de cavalleries.

Una negociació similar afectà la distribució de l'aigua de la séquia de la Ciutat de Mallorca. Hi estaven involucrats tots els grans porcioners i no es va arribar a un acord fins a 1239, en què es va estipular que l'aigua es repartiria en deu tandes o jornades, quatre destinades als horts i les cases de la porció reial, unes altres quatre a les porcions dels magnats, una partida al monestir de la Real i al convent dels frares menors de la ciutat, i la dècima tanda es va reservar al bisbe i el capítol de Mallorca.

El fet de major relleu durant aquesta primera etapa de govern va ser la conquesta d'Eivissa. El mateix dia del canvi del comtat d'Urgell i el regne de Mallorca, Jaume I va concedir a títol de feu la conquesta d'Eivissa a l'infant Pere de Portugal i a Nunó Sanç, donant-los una opció de dos anys per dur a terme l'empresa.

Va passar el termini sense que l'infant i el comte fessin res. Per això, l'arquebisbe electe de Tarragona, Guillem de Montgrí, i el seu germà Bernat de Santaeugènia, lloctinent reial a Mallorca entre 1230 i 1231, van sol·licitar al rei la concessió de conquesta. Jaume I va autoritzar l'empresa el desembre de 1234 sota les mateixes condicions imposades a l'infant i al comte el 1231. Quan aquests últims van conèixer la nova concessió reial, van negociar la seva participació a l'empresa. El pacte signat preveia que les despeses de les operacions militars es pagarien a càrrec del botí obtingut i, si esqueia, s'assignarien les rendes necessàries. La vila i el castell d'Eivissa es dividrien en tres parts, una per cada porcioner, però l'infant i el comte tindrien les seves porcions en qualitat de feu sotmès a Guillem de Montgrí. L'illa d'Eivissa —amb un total de 54.100 hectàrees— es dividiria entre els porcioners en forma proporcional als efectius aportats per cadascun. Finalment, després de la conquesta, es dotaria una església parroquial amb rendes suficients. Les mateixes proporcions van ser aplicades a Formentera. El 8 d'agost de 1235 queia la vila d'Eivissa, presa a l'assalt (Escandell, 1994, p. 55-60).

A imitació de Mallorca, els tres porcioners es van reunir a Cotlliure —el gener de 1236— i van atorgar als habitants d'Eivissa una carta de franquícia. Es tracta d'una versió de la carta de franquises de Mallorca, amb un paper preponderant dels Usatges de Barcelona. A l'esmentada carta, es mencio-

nen el veguer i el batlle. Després de la conquesta, cada magnat tingué un lloctinent de la seva porció a Eivissa i un batlle procurador.

Al llarg del període 1232-1242, Jaume I es va abstenir d'ordenar la vida col·lectiva de Mallorca, però alguns temes deixats sense tancar, com la dotació de l'Església i els delmes, imposaren la involucreció del rei. El projecte inicial, concebut el 1228, consistia en la dependència de l'Església de Mallorca de la de Barcelona. L'oposició de les altres seus catalanes va conduir a l'acord, el 1230, de la creació d'un bisbat propi a Mallorca. El seu primer titular seria nomenat pel rei i els successius pel bisbat de Barcelona, amb el consentiment reial. Però tant el candidat designat per Jaume I com la dotació econòmica de la nova institució van ser rebutjats pel papa, que ja tenia decidida la dependència de l'Església de Mallorca respecte a Roma. Finalment, considerada ja suficient la dotació patrimonial, el 1238 va ser elegit bisbe de Mallorca Ramon de Torrelles.

La porció temporal de l'Església, després de successives negociacions, devia consistir en una dècima part dels béns posseïts pel rei i els nobles i eclesiàstics i en la transferència dels delmes. La primera qüestió, malgrat que suposava una ruptura dels acords del repartiment, no va provocar grans dificultats. Ja el 1230, quan es va acordar nomenar bisbe propi de Mallorca, alguns nobles s'apressaren a segregar una dècima dels seus béns a favor de l'esmentada institució. Després, el 1235, quan el papa va designar un administrador apostòlic, Pere de Portugal va procedir a fer la transferència d'una dècima dels seus béns. Nunó Sanç i d'altres com Guillem de Montgrí esperaren a fer el mateix, el 1238, quan va ser nomenat Ramon de Torroella. Finalment, els ordes militars optaren per negociar directament amb el nou bisbe la cessió de béns, entre 1239 i 1240.

El tema dels delmes resultà més complicat per les posicions contradictòries de partida del rei, que es considerava beneficiari legítim dels delmes, i del bisbe, que n'exigia la titularitat exclusiva. El 1238, s'arribà a un principi d'acord, sobre la base proposada pel bisbe, malgrat que el tema no va quedar tancat durant el regnat de Jaume I (López Bonet, 1985, p. 62-74).

3.2. *El govern de Jaume I (1244-1254)*

El 1240, hi havia a Mallorca dos grans senyoriis eclesiàstics, dels bisbes de Barcelona i de Mallorca, i tres senyoriis laics, de Nunó Sanç, del vescomte de Bearn i del comte d'Empúries, i la porció reial, dintre de la qual es trobava el senyoriu de Pere de Portugal.

Quan s'estava en el procés d'ajustament del nou sistema de porcions, la mort de Nunó Sanç, comte de Rosselló, l'any 1241 va capgirar la situació. El patrimoni personal d'aquest comte estava integrat pel comtat de Rosselló i pels senyoriis o cabdalies de Mallorca, Eivissa i Formentera i València. El comtat pirinenc el posseïa a títol vitalici, mentre que la resta del seu patrimoni era de lliure disposició. Els seus marmessors decidiren la venda al rei dels seus senyoriis a Mallorca i a Eivissa i Formentera, i a l'orde de l'Hospital els seus béns a València.

Pere de Portugal va ser assabentat de la decisió reial: figura en el seguici de Jaume I els mesos de gener i febrer del 1242, actuant com a testimoni de les confirmacions reials de franqueses a viles del Rosselló, encara que va ser marginat de tota l'operació (Huici i Cabanes, 1976-1978, vol. 2, p. 27-28).

Donat el vincle jurídic existent entre Pere de Portugal i Jaume I, l'adquisició dels béns de Nunó Sanç pel rei resultava inatacable, però presentava un problema greu: el de la dualitat d'administracions. Pel concanvi-infeudació de 1231, l'infant Pere de Portugal havia rebut la porció reial i, a dintre, una porció personal de lliure disposició. El problema que es plantejava ara era que Jaume I no estava disposat a transferir-la de Pere de Portugal, però mantenir-la separada significava introduir un dua-

lisme administratiu, poc coherent amb l'esmentat concanvi-infeudació. En el cas d'Eivissa i Formentera, l'adquisició dels béns de Nunó Sanç tenia dos aspectes contradictoris: d'una banda, incrementava el poder reial (que passava a controlar una tercera part de la seva capital, el castell d'Eivissa i una quarta part del territori) i, de l'altra, una qüestió més delicada: una tercera part de la seva capital, el castell d'Eivissa, la que havia pertangut a Nunó Sanç, estava infeudada a Guillem de Montgrí, que era a la vegada vassall del rei, és a dir, que el rei passava a ser senyor i vassall.

La situació evolucionà amb rapidesa. Al febrer de 1242, Jaume I havia ordenat redactar un cartulari «de portione quondam domini Nunonis», on es registrarien totes les operacions de compravenda i establiments d'immobles. Després, al setembre del mateix any, Jaume I, sense la presència ni el testimoni de Pere de Portugal, confirmava als pobladors del senyoriu de Nunó Sanç, a Mallorca i Eivissa, les seves propietats. Els documents esmentats ens posen de manifest que el rei havia optat per una administració separada. D'altra banda, el rei disposà una investigació per aclarir les preocupants informacions que li arribaven des de Mallorca. Pel que sembla, l'illa vivia en un ambient de violència, generada pels homes de l'infant Pere de Portugal. Una enquesta, aixecada per ordre del rei, fa relació dels abusos comesos pels agents i els alcaids dels castells, entre els quals la corrupció del sistema judicial (sentències sens judici), la violència contra persones (agressions) i contra béns (robatoris, assalts a cases) i bandolerisme a l'interior de l'illa.

L'estratègia del rei, destinada a l'expulsió de Pere de Portugal, va continuar durant l'any mencionat amb l'aliança de Guillem de Montgrí. El 28 de maig de 1242, Guillem va vendre al bisbe de Mallorca el seu senyoriu a l'illa per mil morabatins d'or alfonsins. L'operació, avalada pel rei, va ser el pretext utilitzat per Jaume I per a posar fi a l'adquisició lliure de béns, concedida a l'administrador eclesiàstic de Mallorca el 1235. La manifesta sintonia d'interessos entre el rei i Guillem de Montgrí culmina l'any següent, quan Jaume I li va vendre la porció que havia comprat als marmessors de Nunó Sanç a Eivissa i Formentera. Tot plegat determinà la preeminència de Montgrí a les esmentades illes, controlant a partir d'ara dos terços de la capital i tres quartes parts de les illes.

El gran marginat de totes les operacions precedents va ser Pere de Portugal. Per això, el 1243 (any del naixement de l'infant Jaume), la seva situació era insostenible. El març d'aquest any, el rei i Pere de Portugal tingueren una primera entrevista, a Lleida, sobre el tema de Mallorca. Però només cinc mesos després, a finals d'agost, es va assolir un acord o *compositionem*. Es tractava d'un nou concanvi de Mallorca amb alguns castells i viles de Castelló. A causa de la complexitat que implicava el nou concanvi, només un any després, el 18 d'agost de 1244, es va poder protocollitzar l'acord definitiu en dos documents:

a) 18 d'agost de 1244. Es defineixen les característiques i béns objecte de la permuta, amb retencions respectives de béns (per part del rei, drets i rendes a Morella i Morvedre; per part de Pere de Portugal, els seus béns a Eivissa i Formentera). Pere de Portugal rep els nous béns en feu vitalici.

b) 19 d'agost de 1244. Per exigència de Jaume I, hi van ser incorporades algunes clàusules sobre reversió de béns: reversió íntegra dels territoris de Castelló a la mort de Pere de Portugal i reversió de la meitat dels seus béns a Eivissa i Formentera (Huici i Cabanes, 1976-1978, p. 184-186).

Finalment, el rei havia assolit el seu objectiu de desallotjar Pere de Portugal de Mallorca, però el preu va ser elevat: va posar un pedestal a Guillem de Montgrí, convertit en el gran senyor d'Eivissa i Formentera.

El 1243, quan Jaume I comença les negociacions de concanvi amb Pere de Portugal, inicia també la reestructuració administrativa de la porció adquirida als marmessors de Nunó Sanç. En primer lloc, va vincular econòmicament aquest senyoriu amb la batllia de Barcelona, dirigida per Romeu

Durfort, representat a Mallorca per Bernat Cardona «tenentis locum Romei Durfortis, baiuli domini regis in Maioricis».

L'any següent, ja signat el concanvi, procedeix a un reajustament global de l'administració illenca. A mitjan 1244, designa com a lloctinent i com a batlle, respectivament, els aragonesos Assalit de Gúdar i Blasco de Sinos. Una de les primeres mesures de Jaume I va ser encomanar al batlle reial Blasco de Sinos la realització d'un peritatge de la hisenda reial a Mallorca. La «remembrança» presentada per l'esmentat batlle ens informa d'una hisenda basada en rendes dominicals (delme, rendes agràries i urbanes, reserves) i tributs (dels musulmans de Menorca) per un import d'uns 46.000 sous anuals (Cateura, 1997a, p. 22-25). En aquesta mateixa línia, va ser elaborat un capbreu dels béns de l'antiga porció de Nunó Sanç, comprada pel rei el 1241 (Mut i Rosselló, 1993, p. 24-45).

A la vegada, va integrar econòmicament el senyoriu adquirit a Nunó Sanç a la batllia de Mallorca, de la qual passà a dependre. Però el senyoriu adquirit no va ser incorporat, de moment, al patrimoni reial, i persistí com a districte administratiu diferenciat. El rei nomenarà Arnau Safont, antic gestor de la porció eivissenca de Nunó Sanç, com a lloctinent a l'antic senyoriu de Nunó Sanç a Mallorca. La relació entre Blasco de Sinos i Arnau Safont funcionarà de la manera següent: el segon administra el senyoriu i regeix la castellania de Santueri, però deu retre compte anual de la seva gestió davant Blasco, que decideix la destinació de certes partides i romanents. Però la intervenció de la batllia reial no és externa: el 1245, ambdós estableixen conjuntament un immoble a un particular vora el castell de Santueri.

En qualsevol cas, el manteniment d'un lloctinent a l'antic senyoriu de Nunó Sanç era un obstacle per a un control directe i efectiu. Es tractava d'una mesura transitòria en espera d'altres de major calat. El 1246, el rei fa un pas més: procedeix al relleu de Blasco de Sinos com a batlle de Mallorca i nomena en el seu lloc Arnau Safont, «baiulo scilicet in toto regno Maioricarum». A continuació, deixa sense cobrir el càrrec de lloctinent a la cabdalia de Nunó Sanç.

La desaparició de les estructures administratives dominicals en aquest senyoriu permet fer més homogènia l'administració dels districtes rurals de l'ara extensa porció reial. En el període 1245-1247, consta el funcionament regular de sis batllies rurals a l'interior de l'illa, cinc de les quals a la porció reial (Inca, Pollença, Montuïri-Capocorb, Petra i Artà) i una al desaparegut senyoriu de Nunó Sanç (Felanitx-Campos), encara que és possible que existís una segona batllia (comarca de Bunyola). Aquesta planificació administrativa va ser obra del nou batlle Arnau Safont, el qual, el 1246, va nomenar com a sotsbatlle general Pere Desplà, amb la funció d'auditar les rendicions de comptes d'«omnibus baiulus et baiulis per me constitutis per totam insulam Maioricarum extra civitatem.»

Dins aquesta etapa, cal distingir, a més, alguns aspectes destacables del govern de Jaume I:

— Organització municipal. Entre 1247 i 1249, Jaume I fa nombroses ordenances de gran relleu. Cal destacar el decret de la moneda, pel qual es prescriu la circulació obligatòria i exclusiva dels rals de València a l'illa. L'activitat ordenadora del rei va afectar també el control del crèdit —fixa les taxes d'interès en un 20 % anual—, l'estímul del comerç —en prohibir les marques contra genovesos i pisans— i la repoblació —en alliberar els qui s'establissin a Mallorca per repoblar-la de prestar qualsevol modalitat de redempció personal als seus senyors de Catalunya.

En un moment cronològic mal conegut, assumeixen funcions executives uns cònsols que el 1248 eren set. El juliol de l'any següent, uns ambaixadors de Mallorca van negociar amb el rei l'estatut que instaura la juraria, còpia de l'atorgat a València el 1245. El municipi de Mallorca s'organitza a base de sis jurats, un dels quals cavaller. El càrrec de jurat era obligatori i gratuït, i s'havia de renovar anualment. Els jurats designaven lliurement els membres que havien de compondre el seu consell assessor,

sense limitació de nombre. Jurats i consell designaven els jurats entrants. El control de la monarquia sobre la institució municipal s'exercia a través del batlle de la ciutat. La ciutat, a partir d'ara, pot canalitzar els seus interessos a través dels òrgans municipals, potenciar una política urbanística i, com a universitat, pot disposar de recursos financers i ser titular de béns.

— Organització fiscal. Amb la conquesta cristiana, s'introdueix un sistema impositiu basat en la quèstia —sobre els jueus residents a Mallorca—, el morabatí —sobre els sarraïns lliures— i els drets de trànsit de mercaderies i sarraïns, a més del tribut de Menorca. A tals impostos, es van afegir les taxes destinades a vigilància i dragat de Portopí, que ingressaven els jurats de la ciutat; les derrames eventuais, pel sistema d'imposició directa en concepte de subsidis concedits al rei —el 1269 i el 1275—; les talles veïnals destinades a pagar despeses d'infraestructura com muralles o séquies, i armament de vaixells.

A partir de la segona meitat del segle XIII, la pressió fiscal es va fer més intensa, la qual cosa va determinar la necessitat d'una reglamentació, especialment referida als cavallers i als habitants de porcions senyoriales. Un primer intent d'ordenar les contribucions va tenir lloc el 1269. Els cavallers que posseïen béns de la porció reial van quedar subjectes a totes les contribucions comunes i veïnals, mentre que els habitants de les porcions senyoriales només podien ser obligats a contribuir en els temes de reparació de muralles, de vigilància i d'armaments per mar i terra. Una mica més precisa va resultar una ordenança de 1275 en la qual el rei va disposar que tots els posseïdors de béns en el patrimoni reial havien de contribuir a les col·lectes veïnals. En les despeses de defensa de l'illa, havien de participar-hi tots els habitants i en els de reparació de muralles, tots els habitants de la ciutat sense excepció.

— Control de l'expansió nobiliària i política patrimonial. La repoblació de Mallorca va determinar el sorgiment de dos nivells nobiliaris capaços de sostreure de la monarquia una part de la seva iniciativa política i del seu protagonisme financer. Hi ha, en primer lloc, els grans porcioners laics i eclesiàstics i, a continuació, la malla de cavallers i d'ordes militars. La conjuntura política es va mostrar favorable a la monarquia, que va poder anar desarticulant les grans porcions senyoriales sorgides en la repoblació, com la de Nunó Sanç (1241), i la de cavallers com Llop Ximenes de Luesia, Bernat de Santaeugènia i Gilabert de Cruilles entre 1247 i 1271 (aquestes darreres comprades per l'infant Jaume). L'aplicació de la legislació vigent permeté el control de l'expansió dels territoris senyoriales subsistents.

— Jaume I i les previsions successòries. És possible pensar que a Jaume I se l'ha jutjat sovint des d'unes òptiques anacròniques i no com un polític de la seva època. Com és sabut, als successius testaments i repartiments efectuats per Jaume I van intervenir, juntament amb la voluntat reial, diferents factors: de tipus polític —l'oposició de certs regnes de veure desmembrades determinades zones d'influència, com era Lleida—, de tipus jurídic —la diferent procedència dels regnes i territoris posseïts pel rei— i la mateixa dinàmica familiar del rei —el 1251 mor l'infant Ferran i el 1260, el primogènit Alfons.

Tot això no impedeix que el rei imposés els seus particulars criteris, tot i que amb importants adaptacions. Després del 1262, resulta evident que en més d'un repartiment, tal com havia estat norma aleshores, Jaume I decideix segregat condicionalment una petita porció de territoris marginals, malgrat que eren importants, als dominis estrictes de la Corona, que són atribuïts al primogènit. En efecte, per al primogènit, Pere, Aragó, Catalunya i València; per a l'infant Jaume, el regne de Mallorca, el Rosselló, la ciutat de Montpeller i algunes baronies com Carladés i Omeladés. La decisió reial determina la creació d'una nova corona, la Corona de Mallorca.

3.3. *L'infant Jaume (1256-1276)*

El 1254, Jaume I va firmar un tercer concanvi amb Pere de Portugal, que va lliurar al rei el senyoraatge sobre terres castellenques a canvi del domini sobre Mallorca. Dos anys després, moria l'infant; en el seu testament, transferia al rei el senyoraatge de Mallorca i hi va afegir la porció que tenia a Eivissa.

L'agost de 1256, l'infant Jaume era jurat com a hereu del regne de Mallorca. Una mica més d'un any després, el setembre de 1257, Jaume I decidia conferir-li alguna atribució. En resum, l'infant quedava autoritzat a dur a terme l'establiment de finques rústiques i urbanes a l'illa, sempre que no portessin perjudicis a la Corona. Aquesta atribució convertia automàticament l'infant en procurador, tot i que la documentació ometi de consignar-ho i prefereixi referir-se a l'infant sota els títols de filiació i d'herència (Cateura, 1985, p. 57-83).

Evidentment, aquesta procuració pot semblar modesta; no obstant això, si s'està atent al seu context i a les seves imbricacions, s'acreu de manera important. La Mallorca de 1256 no ha clausurat encara el seu procés de repoblació, per la qual cosa l'infant passa a dirigir una de les tasques més rellevants de l'administració de l'illa i a ocupar-se'n. En segon lloc, l'establiment de béns es va convertir aviat en palanca d'intervenció en altres sectors connexos: administració de justícia en supòsits relacionats amb la propietat, arbitratges, atorgament de cartes de ciutadania, canvis de contractes d'establiment (reformes d'habitatges, construcció de forns), confirmació de vendes i d'establiments, etc. Aquestes actuacions van propiciar, a més, l'inici d'una política d'inversions immobiliàries que van culminar en la compra dels béns de Bernat de Santaeugènia i de Gilabert de Cruïlles, com ja he esmentat.

El gener de 1257, Jaume I atorgava a l'infant Jaume, en qualitat d'alou, l'única porció que li quedava a l'illa d'Eivissa, la de l'infant Pere de Portugal (Jaume I havia venut a Guillem de Montgrí la porció eivissenca de Nunó Sanç). Aquesta dotació patrimonial (una quarta part d'Eivissa), en les dates indicades —excepte les rendes de les salines—, no semblava allò que cobegés més l'infant, ja que es tractava d'un patrimoni modest.

Aquesta primera etapa d'actuacions es tanca el 1262 quan l'infant, declarat hereu del regne de Mallorca, nomena Berenguer de Tornamira procurador seu en aquest regne, amb la funció d'establir béns al seu nom. Aquest nomenament ofereix una doble lectura. Als anys anteriors, l'infant havia fet visites esporàdiques a l'illa i els seus plans respecte del futur passaven pel manteniment de la mateixa actitud; d'aquí ve que calgués delegar la funció de procuració a algú que romangués a l'illa, com era el cas de Berenguer de Tornamira, que en aquelles dates ocupava la lloctinença. En segon lloc, la mateixa delegació de funcions tenia com a efecte implícit el realçament de la situació de l'infant. Si el lloctinent reial a l'illa actuava com a procurador als efectes indicats, el rang administratiu de l'infant quedava realçat, tot i que la documentació de l'època qualifica l'infant d'hereu del regne de Mallorca.

A partir de 1262, doncs, comença una nova etapa pel que fa a la relació de l'infant Jaume i Mallorca. Aquesta fase, abans que Jaume es converteixi en rei de Mallorca el 1276, es caracteritza per uns trets contrastats. Hi ha iniciatives positives, destinades a posar ordre a la circulació de la propietat (elaboració d'una còpia del Llibre del Repartiment, nomenament d'un jutge per a vigilar les actuacions dels ordes militars i els cavallers en qüestions de propietat i utilització de recursos comuns), però moltes actuacions semblen subordinades a treure'n rèdits econòmics: la política urbanística a la capital de l'illa, l'administració de justícia, el nomenament de càrrecs, l'especulació de les rendes reials i les mateixes interferències en el govern municipal.

Només l'actuació de Jaume I va permetre reconduir alguns aspectes de la gestió de l'infant Jaume. Entre 1273 i 1275, el rei va dictar nombroses ordenances, abolint la lliure exportació de grans —en cas de carestia, en quedaria vedada l'exportació—, regulant l'exercici i procediment judicial, restablint les garanties que figuraven a la carta de franqueses, excloent el càrrec de veguer de compravenda o préstec, garantint en la seva integritat l'autonomia municipal consagrada a la carta fundacional de 1249, regulant el sistema fiscal i eradicant privilegis i exempcions sense suport jurídic, com ja he esmentat.

Malgrat això, consta que als anys 1275-1276 esclatà una revolta popular («furor populi Maioricarum») de protesta contra les taxes percebudes al port de la Ciutat de Mallorca.

BIBLIOGRAFIA

- CATEURA, Pau (1985). «Mallorca a la segona meitat del segle XIII (aspectes polítics i financers fins a 1276)». *Estudis Baleàrics*, núm. 17, p. 57-81.
- (1988). «La repoblació nobiliària de Mallorca per Nunó Sans». *Mémoires de la Société Archéologique de Montpellier*, vol. XVI, p. 99-114.
- (1997a). «Las cuentas de la colonización feudal (Mallorca, 1231-1245)». *En la España Medieval*, núm. 20, p. 57-142.
- (1997b). *Mallorca en el segle XIII*. Palma de Mallorca: El Tall.
- (2006). «La Menorca cristiana en temps dels cristians (1230-1287)». *Publicacions des Born*, núm. 15-16, p. 29-47.
- ESCANDELL, Bartomeu (1994). *Ibiza y Formentera en la Corona de Aragón (siglos XIII-XVIII)*. Palma de Mallorca: El Tall.
- HUICI, Ambrosio; CABANES, María Desamparados (1976-1978). *Documentos de Jaime I de Aragón*. València: Anubar. 3 v.
- LLOMPART, Gabriel (2005). «L'Infant Jaume y la rabia de los pobladores de Mallorca (ca. 1268)». *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, núm. 15, p. 7-25.
- LÓPEZ BONET, Josep Francesc (1985). *El diezmo en el reino de Mallorca y en la estructura económica de la Procuración Real (1315-1396)*. Palma de Mallorca: Facultat de Filosofia i Lletres de Palma de Mallorca. [Tesi doctoral inèdita]
- MUT CALAFELL, Antoni; ROSSELLÓ, Guillem (1993). *Remembrancha de Nunyo Sanç: Una relació de les seves propietats a la ruralia de Mallorca*. Palma de Mallorca: Conselleria de Cultura, Educació i Esports.
- PÉREZ, Llorenç; COLL, Baltasar (1988). *Ramon de Torrelles, primer bisbe de Mallorca*. Palma de Mallorca: Consell Insular de Mallorca.
- SANTAMARÍA, Álvaro (1972). «Determinantes de la conquista de Baleares». *Mayurqa*, núm. 8, p. 65-133.
- (1987). «La Carta de Franquesa de Mallorca, estatuto constituyente del reino». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 17, p. 207-228.
- SOLDEVILA, Ferran (1971). «Crònica de Jaume I». A: *Les Quatre Grans Cròniques*. Barcelona: Selecta, p. 27-62.
- SOTO, Ricard (1984). *Còdex català del Llibre del Repartiment*. Palma de Mallorca: Conselleria d'Educació i Cultura del Govern Balear.